

Dit is het eerste tussenproduct van het ontwikkelteam Burgerschap. Het voorliggende tussenproduct bestaat uit drie onderdelen: de conceptvisie op het leergebied, een toelichting op het proces tijdens de sessie en consultatievragen. Als bijlage is de werkopdracht toegevoegd: de opdracht waarmee de ontwikkelteams aan de slag zijn gegaan deze eerste sessie.

Tijdens de eerste driedaagse sessie hebben de ontwikkelteams hard gewerkt om een eerste conceptvisie te vormen. Nu is het tijd om feedback op te halen, om op basis daarvan de visie door te ontwikkelen tot een uiteindelijke visie op het leergebied. Deze visie dient als basis voor de verdere ontwikkeling van het kerncurriculum.

CONCEPTVISIE OP HET LEERGBIED BURGERSCHAP

A. De relevantie van het leergebied

Leerlingen maken deel uit van de samenleving. Ze zijn al burgers, met gedrag en verantwoordelijkheden die passen bij hun leeftijd en hun ontwikkelingsniveau. Burgerschapsonderwijs streeft ernaar bij te dragen aan hun verdere ontwikkeling tot actieve, betrokken en kritische burgers. Het reikt hen daartoe kennis en vaardigheden aan en draagt gericht bij aan hun maatschappelijke en persoonlijke vorming.

In de school zijn democratische waarden en rechten zoals opgenomen in de grondwet, de universele verklaring van de rechten van de mens (UVRM) en het VN-verdrag van de rechten van het kind (VNVRK) uitgangspunt voor al het handelen. Om daar op een actieve manier bekend mee te raken hebben leerlingen de ruimte nodig om binnen de veilige muren van de school te oefenen – ook met opvattingen die buiten deze kaders vallen. De school wijst hen daarbij (doelbewust) op (mogelijke) verschillen tussen algemeen geldende normen en individuele opvattingen.

Voor leerlingen zijn school en klas of groep samenlevingen in het klein. Scholen leggen verbinding met de samenleving er omheen: leerlingen gaan de school uit en scholen halen de omgeving naar binnen. Op die manier sluit burgerschapsonderwijs aan bij de leefwereld van leerlingen en wordt het onderwijs ook betekenisvol.

Burgerschapsonderwijs daagt leerlingen uit om verbinding(en) te leggen tussen hun eigen leefwereld(en) en grotere maatschappelijke vraagstukken. Daar leren leerlingen kritisch over na te denken en gericht op te reflecteren. Op die manier ontwikkelen zij hun eigen opvattingen. Ook in confrontatie met standpunten van anderen bepalen zij hun meningen over wat er in de maatschappij speelt.

Maatschappelijke ontwikkelingen stellen het onderwijs voor een aantal uitdagingen. Burgerschapsonderwijs helpt die aan te gaan. Dat doet zij door maatschappelijke vraagstukken en dilemma's centraal te stellen, en kinderen vaardigheden aan te reiken om deze te onderzoeken. Het gaat hierbij ten minste om de volgende ontwikkelingen:

- Democratie vraagt om permanent onderhoud. Burgerschapsonderwijs is gericht op kennis van en respect voor de basiswaarden van de Nederlandse democratische rechtsstaat, zoals verankerd in de Grondwet, de UVRM en het VNVRK. Het richt daarbij ook op de vaardigheden die kinderen nodig hebben om als actieve, betrokken en

kritische burgers zelf en samen gestalte te geven aan de democratie van nu en van morgen.

- Mensen zijn meer op zichzelf gaan leven en kiezen een eigen levenspad (individualisering). Door migratie is de samenleving bovendien divers geworden. Burgerschapsonderwijs richt zich ook hierom op betrokkenheid en actief burgerschap en wil gemeenschapsvorming en sociale cohesie bevorderen.
- De wereld is een dorp geworden. Op wereldschaal zijn mensen meer en meer afhankelijk van elkaar (globalisering). Burgerschapsonderwijs besteedt aandacht aan deze onderlinge afhankelijkheid. Zij draagt bij aan het besef dat individuen, gemeenschappen en samenlevingen soms ándere belangen hebben en dat die met elkaar in conflict kunnen zijn.
- Ongelijkheid en uitsluiting nemen eerder toe dan af - ook in Nederland. Burgerschapsonderwijs vraagt daarom aandacht voor waarden als rechtvaardigheid en solidariteit. Het helpt kinderen niet alleen bij het zoeken naar een eigen plek in de samenleving, maar ook bij het zoeken naar gedeelde waarden.
- Burgers nemen niet alleen verantwoordelijkheid voor hun sociale-, maar ook voor hun natuurlijke omgeving. Burgerschapsonderwijs wil een bijdrage leveren aan bewustwording rond duurzaamheid en de oorzaken en mogelijke gevolgen van onder andere klimaatverandering.
- Technologische ontwikkelingen volgen elkaar in hoog tempo op. Dit schept niet alleen prachtige mogelijkheden, maar roept ook vragen op, waarvan sommige fundamenteel of ethisch van aard zijn. Technologie beïnvloedt ons dagelijks leven en onze relaties en is van betekenis voor de arbeidsmarkt van morgen. Onderwijs - ook op het gebied van burgerschap - rust kinderen toe om over technologische ontwikkelingen na te denken en helpt hen de vaardigheden te ontwikkelen die nodig zijn voor de toekomst.
- Sociale media zijn alomtegenwoordig. Bewustwording van hun rol en invloed, onder andere op het gebied van relaties, privacy en informatievoorziening is essentieel. Ook burgerschapsonderwijs draagt bij aan het ontwikkelen van een kritische en onderzoekende houding, in het bijzonder ten aanzien van media.

Bijdrage van burgerschap aan de hoofddoelen van het onderwijs

Het onderwijs kent drie hoofddoelen: kwalificatie, maatschappelijke toerusting en persoonsvorming. Burgerschapsonderwijs draagt bij aan deze hoofddoelen.

Bij burgerschapsonderwijs lijkt het zwaartepunt op maatschappelijke toerusting te liggen, dat wil zeggen, op de ontwikkeling van leerlingen tot volwaardige deelnemers aan de samenleving. Door te oefenen met sociale en democratische vaardigheden bevordert de school actief burgerschap. Leerlingen ontwikkelen de competenties die hen in staat stellen om actief mee te doen en ontwikkelen een humane houding ten opzichte van anderen en de wereld om hen heen.

Om betekenis te geven aan de wereld om hen heen en aan hun eigen rol daarin, moeten leerlingen zich tegelijk ook bewust zijn (of worden) van wie ze zijn of willen worden. Ook persoonsvorming of identiteitsontwikkeling is daarom essentieel voor burgerschap. Door maatschappelijke kwesties te analyseren en ook op zichzelf te betrekken leren zij onafhankelijk en kritisch te denken en te handelen binnen de context van een pluriforme, democratische samenleving. Hóe leerlingen dit leren is aan de school om te bepalen.

Voor burgerschapsonderwijs is het tenslotte ook belangrijk dat leerlingen kennis van en inzicht in aspecten van onze pluriforme samenleving hebben, de werking van onze democratie en de inhoud en betekenis van de grondwet en mensen- en kinderrechten. Kennis stelt leerlingen in staat om afgewogen keuzes te maken. Door die kennis toe te passen in hun eigen context en bij vraagstukken die de hele samenleving raken, ontwikkelen kinderen begrip van de maatschappij en van hun eigen positie daarbinnen. Deze kennis en vaardigheden worden hoofdzakelijk aangeboden in het kader van of in samenhang met andere vakken of leergebieden.

B. De inhouden van het leergebied

Leerlingen leren vanuit verwondering over en nieuwsgierigheid naar de wereld. Dit veronderstelt een onderzoekende houding en een school die die houding koestert en blijft stimuleren. De vaardigheden die daarbij horen zijn reflecteren, kritisch denken, empathie en het maken van keuzes. Leerlingen moeten bovendien oefenen met vaardigheden als argumenteren en redeneren, zeker ook als het gaat om kwesties waarbij ethische overwegingen een rol spelen.

De school is een samenleving, en tot op zekere hoogte een rechtsstaat en een democratie in het klein. Zij biedt leerlingen leerervaringen en betreft daar ook de omgeving bij. Binnen de schoolcontext en in de schoolomgeving oefenen leerlingen hun burger-zijn en ontwikkelen zij de sociale en democratische vaardigheden die zij daarbij nodig hebben.

Behalve op het niveau van de klas of groep en de school ontwikkelen leerlingen zich op andere schaalniveaus als burger: lokaal, regionaal, nationaal, Europees en mondiaal. Ze leren over overeenkomsten en verschillen tussen mensen, landen en culturen en ontwikkelen een breder perspectief. Dit biedt een basis voor een klimaat waarin leerlingen elkaar en anderen waarderen en respecteren en begrip hebben voor elkaars en andermans perspectieven.

Om burger te worden moeten leerlingen verkennen wie ze zijn en hoe zij zich (willen) verhouden tot zichzelf, tot anderen en tot de wereld. Door zich bewust te worden van wie zij (willen) zijn leren ze keuzes te maken en realiseren ze zich, wat de gevolgen daarvan zijn voor henzelf, voor anderen en voor de omgeving. Dit vraagt om de ontwikkeling van analytisch, kritisch en creatief denken. Dat vraagt bovendien om het vermogen om na te denken over de eigen identiteit(en) zoals die zich een leven lang in diverse contexten blijft of blijven ontwikkelen.

Onder andere door individualisering, globalisering, migratie, technologisering, digitalisering, en klimaatverandering is onze samenleving continu in verandering. De complexe vraagstukken die hiermee samenhangen vragen om verdieping en reflectie in de schoolklas.

Voor burgerschap is het tenslotte belangrijk dat leerlingen kennis vergaren over democratie, de Nederlandse grondwet, alsmede over universele mensen- en kinderrechten. Die kennis ondersteunt leerlingen in zowel hun begripsvorming als hun burgerschapsvorming. Behalve kennis, biedt de school leerlingen ook ruimte om hun burger-zijn in en rond de school verder te ontwikkelen.

C. De positie van het leergebied in het curriculum

Burgerschapsvorming vindt niet alleen binnen het onderwijs plaats en begint of stopt ook niet met de onderwijs carrière van de leerling - die een leven lang leert.

Vanuit de gezinssituatie komen kinderen al op jonge leeftijd in aanraking met de gemeenschap(en) en samenleving waarvan zij deel uitmaken. De rol van ouders, gezin en gehele sociale context mag niet worden onderschat. Naarmate kinderen ouder worden, wordt hun (leef)wereld, en daarmee neemt ook hun rol in de samenleving groter. Een doordacht aanbod voor burgerschapsvorming op basis van heldere doelen in het primair en voortgezet onderwijs is wenselijk, zo niet noodzakelijk, om gericht en planmatig vorm te kunnen geven aan de ontwikkeling van burgerschapscompetenties. In een landelijk voorstel voor een doorlopende leerlijn moet de leerstof van verschillende schooltypen (primair onderwijs, voortgezet onderwijs en vervolgonderwijs) goed op elkaar aansluiten. Het moet scholen richting en ruimte geven om invulling te geven aan burgerschapsonderwijs dat past bij de eigen identiteit en haar visie, haar situatie en haar populatie. Daarnaast biedt een doorlopende leerlijn een ijkmaat om zicht te krijgen op het ontwikkelingsniveau van de leerling. De doorlopende leerlijn houdt rekening met de uitstroom van leerlingen naar de samenleving, het vervolgonderwijs, hun dagbesteding en/of arbeid. Aansluiting op verschillende vormen van vervolgonderwijs is daarbij een belangrijk aandachtspunt.

Samenhang van het leergebied 'Burgerschap' met andere leergebieden

In haar huidige vorm is burgerschap in het funderend onderwijs geen vak maar een algemene opdracht aan scholen. Scholen hebben de verplichting om leerlingen voor te bereiden op hun rol als burger in de samenleving, zonder dat er sprake is van een herkenbare en kwantificeerbare plek in het curriculum. Dit maakt de samenhang van burgerschap met andere leergebieden van elementair belang.

Burgerschapsonderwijs omvat een brede variatie aan kennis, vaardigheden en houdingen, en van thema's, die ook in alle andere vak- of leergebieden aan de orde zijn. Uitwisseling binnen en tussen leergebieden is daarmee een voorwaarde voor succesvol burgerschapsonderwijs. Uiteindelijk is het aan de school om een samenhangend en planmatig onderwijsaanbod te formuleren en om keuzes te maken ten aanzien van het aanbod.

De bijdrage van het leergebied aan de ontwikkeling van brede vaardigheden.

Om een toekomstgericht curriculum te kunnen ontwikkelen, dient er aandacht te zijn voor vaardigheden die leerlingen nu en in hun toekomstige leven toerusten voor deelname aan de samenleving. Deze vaardigheden omvatten de zogenaamde 21-eeuwse-, vakoverstijgende-, algemene-, of brede vaardigheden. In dit visiedocument spreken we over brede vaardigheden. Burgerschapsonderwijs biedt een betekenisvolle context om die brede vaardigheden te oefenen. Scholen organiseren dit op eigen wijze, bijvoorbeeld in vakken, projecten, het schoolklimaat of in buitenschoolse activiteiten. Toekomstgericht onderwijs is nodig zodat leerlingen zich kunnen bewegen in complexe en veranderende situaties. De brede vaardigheden zijn daarvoor essentieel en burgerschapsonderwijs biedt hiervoor volop kansen.

De 'brede vaardigheden' zijn geclusterd in drie groepen: 1) manier van denken en praktisch handelen, 2) manieren van jezelf kennen en 3) manieren van omgaan met anderen. De vaardigheden die typerend zijn voor burgerschapsonderwijs komen binnen elk cluster terug. Deze brede vaardigheden zijn niet aan één vak- of leergebied te koppelen, maar komen bij meerdere vak- en leergebieden terug en worden daar geïntegreerd. Deze vakoverstijgende insteek geldt eveneens voor burgerschapsonderwijs.

PROCESVERSLAG

Het *tussenproduct visie burgerschap* is het resultaat van een driedaagse ontwikkelsessie van veertien leraren voor primair, speciaal en voortgezet onderwijs en twee schoolleiders. De visie moet is een concept dat gedurende het verdere ontwikkeltraject van curriculum.nu en mede onder invloed van de reacties van anderen in toekomstige werkbijeenkomsten verder wordt uitgewerkt en aangescherpt. De visie vormt de basis voor verdere uitwerkingen in 'grote opdrachten' en bouwstenen voor verschillende onderwijsniveaus. De structuur van het tussenproduct is aangeleverd door Curriculum.nu en kan in enkele gevallen hebben gezorgd voor herhalingen in de tekst.

In de driedaagse ontwikkelsessie is gestart met het expliciteren van de visies op en ervaringen met burgerschapsonderwijs bij de deelnemers. Van daaruit is gezocht naar overeenkomsten en discussiepunten. In deelgroepjes van steeds wisselende samenstelling hebben de groepsleden elementen van burgerschapsonderwijs uitgeschreven in losse blokjes visietekst. Deze zijn door de groepsleden bekritiseerd en aangescherpt.

Nadat een eerste ruwe versie gereed was, is de visie die is gebaseerd op de opvattingen van de deelnemende leraren en schoolleiders vergeleken met geselecteerde externe bronnen. Het betreft hier onder meer de visies van vakverenigingen, voorbeelden van visies uit andere landen en een analyse van recente ontwikkelingen in Nederland (beleid, praktijk en onderzoek). In deze fase heeft de inhoudelijk begeleider gewezen op onduidelijkheden en inconsequenties in de tekst. Op basis van de vergelijking en feedback is de ruwe versie bijgesteld door deelgroepjes en samengebracht in de door Curriculum.nu aangereikte structuur.

Op de slotdag van de eerste driedaagse ontwikkelsessie is deelnemers de gelegenheid geboden om individueel reacties te plaatsen bij het tussenproduct. Deze opmerkingen zijn vastgelegd in een werkversie. Discussiepunten die in deze ronde aan het licht kwamen zijn eveneens vastgelegd. Deze punten vormen de basis voor de consultatievragen bij het *tussenproduct visie burgerschap*.

Na de driedaagse startte de editfase. Twee inhoudelijke begeleiders hebben de individuele opmerkingen bij de tekst verwerkt en al te grote overlap uit de tekst verwijderd. Dit heeft geresulteerd in een bijgestelde versie die digitaal is voorgelegd aan de leden van het ontwikkelteam met de vraag om in te stemmen met de aanpassingen of om bezwaren daarbij aan te geven. De twee inhoudelijk begeleiders hebben op basis hiervan het tussenproduct afgerond en aangeboden voor de consultatiefase. Op basis van de opbrengst van de consultaties zal deze visie verder worden aangescherpt. Daarna wordt de essentie van het leergebied gevat en zogenaamde 'grote opdrachten' die de weer de basis vormen voor nadere uitwerking in bouwstenen.

CONSULTATIEVRAGEN

Algemene vragen

1. In hoeverre maakt de visie voldoende duidelijk wat de relevantie is van burgerschap in het onderwijs?
2. Tot op welke hoogte is burgerschap als leergebied in de visie voldoende afgebakend?
 - a. Is het bevorderen van zelfredzaamheid een *algemene* taak van het onderwijs, of valt zij *specifiek* onder de *burgerschapsopdracht* van de school. In het laatste geval: wat betekent dat voor de grenzen van het domein burgerschap?
 - b. Is kennis van het religieuze leven (zoals dat nu in de kendoelen staat) een onderdeel van burgerschapsvorming of niet? Zo ja, wat betekent dat dat voor de grenzen van het domein burgerschap?
3. In hoeverre is de uitwerking van burgerschap voor leerlingen in de visie voldoende toekomstgericht?
4. Zijn de (mogelijke) ontwikkelingen in de samenleving in de visie te veel of juist te weinig uitgewerkt? Wat ontbreekt er mogelijk?
5. In hoeverre leidt de uitwerking van burgerschap in de visie in uw ogen tot voldoende betekenisvol onderwijs voor de leerlingen?
6. In hoeverre is de visie voldoende relevant voor jouw specifieke sector/ schoolpopulatie? Is het perspectief van jouw school/ doelgroep/ denominatie voldoende meegewogen?
7. Wat mist u nog in de visie dat het ontwikkelteam zeker nog moet overwegen of meenemen?

Vraag aan PRO/(v)so

8. In de visie staat dat er een goede doorlopende leerlijn moet komen met het vervolgonderwijs. Samenwerking met mbo, hbo en WO zijn daartoe noodzakelijk. Is het noemen van deze aansluiting/ samenwerking voor PRO/(v)so voldoende of moeten er ook meer specifieke richtlijnen worden opgenomen over samenwerking met het beroepenveld en/ of andere sectoren?

BIJLAGE: WERKOPDRACHT

Onderstaand is de samenvatting van de werkopdracht opgenomen. Met deze opdracht is ontwikkelteam Burgerschap aan de slag gegaan om een (concept)visie op het leergebied op te stellen.

Waar ga je aan werken?

De opdracht aan het ontwikkelteam in het kort

Als lid van het ontwikkelteam burgerschap ga je de komende periode aan de slag met de vraag wat leerlingen voor burgerschap nodig hebben om uit te groeien tot volwassenen die hun steentje bijdragen aan de samenleving, economisch zelfredzaam zijn en met zelfvertrouwen in het leven staan. In het kader van *Curriculum.nu* werk je met je team aan de herziening van het curriculum voor het primair, voortgezet en speciaal onderwijs. Samen met de andere acht ontwikkelteams ontwikkelen jullie een basis voor herziening van de huidige kerndoelen en eindtermen.

In vier ontwikkelsessies bespreken jullie als team wat leerlingen nodig hebben en werken daarbij van abstract naar concreet. Jullie formuleren eerst een visie op het leergebied. Deze visie beschrijft hoe het leergebied burgerschap bijdraagt aan wat leerlingen nodig hebben voor hun leren, werken en leven in de toekomstige samenleving.

Op basis van de visie bepalen jullie vervolgens wat tot de kern van het leergebied behoort. Dit beschrijven jullie in de vorm van grote opdrachten. Dat zijn de belangrijkste inzichten van en over het leergebied die leerlingen tot betekenisvol leren uitdagen. De grote opdrachten beschrijven de kern van wat leerlingen aan burgerschap nodig hebben om de wereld te kunnen begrijpen en om in die wereld adequaat te kunnen handelen.

Deze grote opdrachten werken jullie in de volgende ontwikkelsessies verder uit in bouwstenen van concrete kennis en vaardigheden. In deze bouwstenen beschrijven jullie wat leerlingen in po-onderbouw, po-bovenbouw, vo-onderbouw, en vo-bovenbouw nodig hebben om met de grote opdrachten aan de slag te gaan.

Aan de hand van prikkelende vragen en input van verschillende stakeholders gaan jullie in de ontwikkelsessies aan de slag en maken jullie eigen keuzes. Voor het maken van deze keuzes krijgen jullie een aantal aandachtspunten mee vanuit de doelen van *Curriculum.nu*. Dit betekent dat jullie streven naar opbrengsten die:

- betekenisvol zijn voor leerlingen en hun leren, leven en werken in de toekomstige samenleving;
- een goede balans kennen tussen kennisontwikkeling, maatschappelijke vorming en persoonlijke ontwikkeling;
- tot de kern beperkt zijn en duidelijk maken vanuit welke afwegingen jullie hebben bepaald wat wel en wat niet tot de kern behoort;
- uitgewerkt zijn in een heldere doorlopende lijn van po naar vo en in aansluiting op de voorschoolse periode en het mbo, hoger onderwijs en universiteiten;
- samenhang tussen inhouden in jullie leergebied laten zien evenals samenhang met andere leergebieden;
- herkenbaar zijn voor de schoolpraktijk;
- naast vaardigheden die specifiek zijn voor jullie leergebied ook uit brede vaardigheden bestaan, namelijk manieren van denken en doen, manieren van omgaan met anderen, manieren van omgaan met jezelf.

Daarnaast zijn er enkele aandachtspunten die vanuit de politiek zijn meegegeven aan *Curriculum.nu*. Voor het ontwikkelteam burgerschap betekent dit dat jullie streven naar opbrengsten die:

- een basis bieden voor duidelijke kerndoelen en eindtermen voor burgerschap en seksuele diversiteit;
- beperkt zijn tot het kennen en kunnen van leerlingen;
- aandacht besteden aan praktische vaardigheden;
- kennis over de gedeelde geschiedenis, waarden en vrijheden van ons land bevatten.

Jullie sluiten een ontwikkelsessie steeds af met een tussenproduct en vragen om voor te leggen aan de ontwikkelscholen en andere betrokkenen zoals het vervolgonderwijs, maatschappelijke organisaties, en het bedrijfsleven. Op basis van de feedback die jullie krijgen, stel je het tussenproduct in de volgende ontwikkelsessie bij en gebruikt die dan als basis voor een volgend tussenproduct.